

UDK: 394.944:1721:008(584,4)

Nabijon NARZIYEV,
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti, PhD
E-mail: nabinarziev04@gmail.com

O'zMU professori, t.f.d A.Ashirov taqrizi asosida

FORISH TUMANI FOLKLOR AN'ANAVIYNING ENTOMADANIY XUSUSIYATLARIGA DOIR MULOHAZALAR*

*ALM-202403110244 sonli "Tarixiy obyektlar va tabiiy maskanlar uyg'unligi asosida Forish tumani turistik salohiyatini oshirish" nomli amaliy loyiha doirasida bajarilgan.

Annotatsiya

Ushbu maqolada Jizzax viloyati Forish tumanidagi qishloqlarda saqlanib qolgan folklor an'analar tahliliga doir ma'lumotlar berilgan. Hududning tub aholisi va mingratsiya natijasida ko'chib kelgan etnik guruhlariga xos folklor an'analarning tasnifiga doir mulohazalar berilgan.

Kalit so'zlar: Folklor, aytim, badik, kinna, burey-burey, avrash, olqish, qarg'ish, emotiv, fatik, konativ, til shevalari, lopar, yalla.

CONSIDERATIONS ON THE ENTO-CULTURAL FEATURES OF THE FOLKLORE TRADITION OF THE FARISH DISTRICT

Annotation

This article provides information on the analysis of folklore traditions preserved in the villages of Forish district of Jizzakh region. Comments on the classification of folklore traditions specific to the indigenous population of the region and the ethnic groups that migrated as a result of migration are given.

Key words: Folklore, saying, badik, kinna, burey-burey, avrash, applaud, curse, emotive, phatic, conative, dialects, lopar, yalla.

СООБРАЖЕНИЯ ОБ ЭНТОКУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ФOLKЛОРНОЙ ТРАДИЦИИ ФАРИШСКОГО РАЙОНА

Аннотация

В статье дается информация по анализу фольклорных традиций, сохранившихся в селах Фаршского района Джизакской области. Рассматриваются вопросы классификации фольклорных традиций, характерных для коренного населения региона и этносов, переселившихся в результате миграции.

Ключевые слова: Фольклор, айтм, бадик, кинна, бурей-бурей, авраш, аплодировать, проклинать, эмотивный, фатический, конативный, диалекты, лопар, ялла.

Kirish. Forish tumani o'zining boy tarixi, urf-odat va an'analari, folklor ma'naviy madaniyatida bilan ajralib turadi. Tuman aholisining katta qismini etnik jihatdan o'zbeklar, shuningdek, qozoqlar, tojiklar, va boshqa millat vakillari tashkil etadi. Bu esa tuman etnomadaniy jarayonlarida sirqirra va rang-barang ko'rinishga ega bo'lgan katta ma'naviy madaniyat shakllanganligidan darak beradi. Forish tumani aholisi tabiatan folklor aytimlarga boy hududligi bilan ajralib turadi. Shu bois Forishda Jizzax viloyatining boshqa hududlaridan farqli ravishda urf-odat, oilaviy yoki lokal an'naviy marosimlari haligacha ahamiyatini yo'qotmagan. Ayniqsa, kundalik hayotda, xo'jalik munosabatlarida, shuningdek, Jizzax viloyatining mahalliy an'anasiga xos bo'lgan ko'pgina musiqaviy folklor namunalari ham shu hududda keng tarqalganligi bilan ajralib turadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jizzax folklor madaniyati oilaviy marosim, mavsumiy va mexnat jarayonlari, hamda turli vaziyat va davrlarda kuylanib kelayotgan terma, lopar, yalla, qo'shiq kabi aytimlar ko'plab tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lgan. Bizga ma'lumki, o'zbek an'naviy mahalliy musiqalarini 4 ta guruhga bo'lish mumkin: Farg'ona-Toshkent, Xorazm, Buxoro-Samarqand maxalliy musiqa an'analidir[1]. Jizzax viloyati an'naviy musiqa san'atini o'rganishda 1988-1992 yillarda san'atshunos olimlar N.Toshtemirov, O. Ibrohimov, J.Karamatovlar tomonidan ilmiy etnografik ekspeditsiya uyushtirilgan. Natijada magnit lentasiga jami 282 ta xalq aytim (qo'shiq)lari kuylovchilardan yozib olingan. Shulardan 100 tasi nomalar yozuvi vositasida o'tkazilib, ilmiy o'rganilgan. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Jizzax xalq qo'shiqchiligidan deyarli butun mamlakat bo'ylab keng yoyilgan turli an'analarning o'ziga xos mikro in'ikosini ko'rish mumkin. Forish folklor an'analari tadqiqi professor U.Qoraboevning ham ilmiy ishlarida keng o'rin

olgan. Ayniqsa, an'naviy Forish milliy o'yinlar, bolalar o'yinlari etnografik tadqiq etilgan[2].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada Forish tumanida o'tkazilgan dala tadqiqotlari va etnosotsiologik so'rov natijalari, arxiv materiallari tahlili asosida yoritishga harakat qilindi.

Tahlil va natijalar. Binobarin, Jizzax viloyati an'naviy aytimlar uslubida ma'lum darajada Farg'ona-Toshkent, Samarqand, kamroq foizda Xorazm va Qashqadaryo-Surxandaryo maxalliy uslublarining o'rni bor. Vohaga bu uslublarning faol oqimi XX asrning 2-yarmidan keyin yaqin ko'zga tashlanib, buning asosiy sababi, su'niy migratsiya jarayoniga borib taqaladi.

O'tgan asrning 60-yillaridan boshlab Jizzax viloyatida yangi yerlarning keng miqyosida o'zlashtirilishi maqsadida respublikamizning turli hududlaridan ko'plab aholining ko'chib kelishi bilan har bir aholi o'z til shevasi, rasm-rusimi, oilaviy marosimi, urf-odati, xullas maxalliy madaniyatiga doir badiiy an'analarni saqlab qolishga harakat qilganlar. Keyinchalik turli mahalliy madaniyatlar o'rtasida o'zaro ta'sirlanish kuzatiladi. Bu jarayonlar biz o'rganayotgan Forish tumanida ham kuzatiladi. Forish tumani aholisining an'naviy folklor qo'shiqlari usluban xilma-xil bo'lib, unda bir tomondan tub mahalliy aholining musiqa an'analari, ikkinchi tomondan respublikamizning boshqa viloyatlaridan ko'chib kelgan, jumladan Farg'ona-Toshkent hamda Samarqand musiqa an'analari o'ziga xos tarzda namayon bo'lgan[3].

Jizzax viloyati folklor an'analari va musiqasini voha aholisini ikki guruhga ajratish mumkin. 1) Migratsiya natijasida vujudga kelgan hududlardagi folklor va musiqa an'analari. Bunday tumanlarga Paxtakor, Do'stlik, Arnasoy, Zafarobod, Mirzacho'l tumanlarini misol qilishimiz mumkin. 2) Tub aholiga xos bo'lgan an'naviy musiqa madaniyati. Bunday tumanlarga

Jizzax, G'allaorol, Forish, Zomin, Baxmal, Zarbdor tumanlarini o'z ichiga oladi.

Forish tumanida o'tkazilgan dala etnologik ekspeditsiyalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek, tojik xalqlari an'anaviy musiqasida shakllangan deyarli barcha qo'shiqlar, aytmalar janrlari mavjud. Bularga ayniqsa oilaviy marosim turkumlariga mansub "Yor-yor" va "Kelin salom"lar keng tarqalgan bo'lib, Forish tumanining barcha qishloqlarida o'ziga xos saqlanib qolgan.

Forish tumanini milliy qo'shiqlarini ijro etuvchilar tumanda go'yanda, ashulachi, qo'shiqchi kabi nomlar bilan atalgan. Milliy qo'shiqlarni kuylashda cholg'u asbobi sifatida dutor, qashqar rubobi va doiradan keng foydalanilgan. An'anaviy qo'shiqlarni kuylashda jo'rlikda qarsak chalib kuylash odati ham saqlanib qolgan[4]. Forish tumani o'ziga xos xalq xalq og'zaki ijodida marosim folklori bugungi kungacha o'zining ahamiyatini yo'qotmagan. Ayniqsa aholining turli marosimlarida xalq og'zaki ijodi va folklori ko'zga tashlanadi. Hududdagi xalq og'zaki ijodi va folklor an'analari xususiyatidan kelib bir necha turlara bo'lish mumkin:

Xalq og'zaki ijodi va folklori;

Verbal komponentlarga ega bo'lgan – ya'ni, hatti-harakatlar bilan amalga oshiriladigan (konativ), ma'lumot uzatuvchi vazifalarni bajaruvchi janrlar. Bularga badiklar[5], kinna, burey-burey, avrash, olqish, qarg'ish kabilarni kiritish mumkin

O'zida xaligacha hatti-harakatlar bilan amalga oshiriladigan (konativ), xissiyotlarga boy (emotiv) va ma'lumot uzatishga asoslanuvchi verbal komponentlarga ega folklorlar. Bularga Sust xotin, Choy momo kabi mavsumiy marosim folklorlarini kiritish mumkin.

Hatti-harakatlar bilan amalga oshiriladigan (konativ), xissiyotlarga boy (emotiv), maqsadlarga yo'naltirilgan (fatik) va ma'lumot uzatish vazifalarini bajaruvchi folklorlar bo'lib, ularga yor-yor, kelin-salom, yig'i-yo'qlovlar, motam marosimida ijro etiladigan va'zlar kabi janrlar kiradi.

Marosimning inson hayotida katta o'rin tutishi, barqarorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri uning ijtimoiy vazifasini o'tashi bilan ham bog'liqdir. Marosimning ijtimoiy vazifalari haqida fikr yuritir ekan, I.V. Suxanov asosan uning ikki jihatiga, ya'ni psixologik va estetik funksiyasini ko'rsatib o'tadi. Albatta, bu ikki vazifa mapocplarning jamiyat hayotidagi ulkan ta'sirini belgilovchi omillar sanaladi. Chunki, marosim inson hayotidagi asosiy burilish nuqtalarini, uning tabiiy hodisalariga bo'lgan munosabatidagi muxim vaziyatlarni jamiyat doirasida kishilari ruhiy jihatdan tayyorlashi lozim bo'lgan. Binobarin, marosimning jamiyat hayotida tutgan o'rni bevosita uning psixologik funksiyasiga ham bog'liq.

Jizzax hududida ham butun mintaqamizda kuzatilgani kabi rang-barang marosim folklori shakllangan. Garchi o'zbek marosim folklorlarining kattagina qismi bevosita xalqning tarixiy taqdiri bilan bog'liq holda hayotdagi ulkan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlar, ayniqsa ilmiy texnika ta'sirida asta-sekin yo'qolib borayotgan bo'lsa-da, biroq ularning barchasi qanday g'oyaviy yo'nalishda bo'lganidek qat'iy nazar o'tmishdan xalqning amaliy faoliyatida qo'llanib kelinmoqda.

Markaziy Osiyo xalqlarida saqlanib qolgan keng folklor an'analarni mavsumiy, marosimiy va xo'jalik faoliyatlariga ko'ra guruhlariga ajratish mumkin. Hududdagi mavsumiy marosimlar folklorini quyidagicha turkumlarga tasnif etish mumkin:

Qishki marosimlar folklori. Bu turkumga "Gap-gashtak", "Yas-yusun" kabilarni kiradi.

Bahorgi marosimlar folklori. Bunga "Shoxmoylar" (qo'sh chiqarish), "Loy tutish", "Sust xotin" kabilarni mansub.

Yozgi marosimlar folklori. Ushbu turkumga "Choy momo" marosimi mansubdir.

Kuzgi marosimlar folklori. Bu guruhga "Oblo baraka" va "Shamol chaqirish" kabi marosimiy folklorlarni kiritish mumkin [6].

Forish tumani qishloqlarida ham qishki mavsumiy marosimlar etnohududiy o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Shulardan biri "Gap-gashtak" marosimidir. O'tkazilgan dala tadqiqotlari davrida tumaning Uxum, Mojrum, Garasha, Osmonsoy, Uchquloq, Andagen, Egizbuluq, Qoratosh kabi qishloqlarida chanqovuz ijrochiligidagi folklor an'analari ham

saqlanib qolgan. XX asrning 90-yillarida Jizzax viloyatida o'tkazilgan musiqiy folklor an'analarni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda musiqiy manzarani yaqqol namayon etish maqsadida viloyatdagi har bir tuman uchun musiqiy kartalar tuzilgan [7]. Mazkur kartalarda Jizzax aholisining etnik tarkibini tashkil etuvchi urug'lar va ularning hudud bo'ylab tarqalish geografiyasi ham ko'rsatib o'tilgan. Bunda urug'lar ba'zan ikki guruhga birlashtirib berilgan. Shunga binoan, qipchoq, xo'ja, to'ra, beklar, saroy, cho'li mo'likanlik urug'lari bir shartli belgida berilgan. Qozi, to'pi, oq axat, shotolib, qurbon hoji, sayyod, mirza cho'qi, besh og'ayni, uyas, qirqlar, odina, buratara, qora mang'it, yuz urug'i kabilarni esa boshqa bir alohida guruh sifatida ko'rsatilgan. Bunday bo'linishda eng avvalo, folklor an'analarning o'zaro yaqinligi, o'xshashligi yoki umuman bir xil mazmunli ekanligi yotadi. Forish tumanining boshqa tumanlar musiqiy an'alaridan filologik yondoshuvda bo'lgani kabi, til shevalari hech qanday muhim yoki hal etuvchi ahamiyat kasb etmaydi.

Bizga ma'lumki folklor an'analari va ijrochilar ilk marosimlar hisoblanmish inson dunyoqa kelishi bilan bog'liq marosimlarda ko'zga tashlanadi. Forish tumanida bola tug'ilishining 7 kuni ichida bolani beshikka belash marosimi o'tkaziladi. Shu kuni bug'doydan qovurmoch va boursoq (bo'g'irsoq) tayyorlanadi. Marosimda qarindoshlar qo'ni-qo'shnilar ishtirok etishi mumkin. Bolani ilk beshikkv belash vaqtida qishloqning kexsa momolari tomonidan amalga oshiriladigan harakatlar, turli so'z va ibora aytmalardan iborat bo'ladiki, bu aytmalar boshqa ishtirokchilarning ko'magi, qo'llab-quvvatlashi bilan birgalikda olib borilgan.

Boshqa hududlarda bo'lgani kabi bolani beshikka belashda avval beshik yostig'i ostiga quyidagi narsalar qo'yiladi:

Rizqi ulug' bo'lsin, (ikkita kulcha qo'yiladi. Nonning juft bo'lishi, rizqning butunligiga ishoradir)

Yuzy oydek bo'lsin, (Oyna qo'yiladi)

Pichoqdek o'tkir bo'lsin, (pichoq qo'yiladi)

Insu jinslar yaqinlashmasin, (piyoz hamda isiriq qo'yiladi)

Ushbu marosimda dastlab beshikni tagiga yetti qavvat ko'rpacha tashlanadi. Har bir ko'rpachani tashlashda quyidagi aytmalar aytiladi:

Qattiq tovushdan qo'rqma,

Shovqin-surondan qo'rqma,

Qo'yday og'ir bo'l,

Otdek yildam bo'l,

Kuchuk xursa qo'rqma,

Yetti muchaling hamisha sog' bo'lsin,

Katta bo'lganingda boy-badavlat yashagin.

Bunday duo mazmunidagi so'zlar orqali bolani belash jarayoni amalga oshiriladi. Bolani yoshi ulug', nevara va farzandlari ko'p qariya ayol beshikni belash shart bo'lgan. Bu toifadagi ayol oilada bo'lmasa, qarindosh va oilalar amalga oshirgan[1].

Xulosa va takliflar. Tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, til shevalari turlicha bo'lgan urug'larning musiqiy an'analari deyarli bir xil bo'lib, aksincha, til shevalari bir xil urug'larning musiqiy an'analari turlicha ekanligi aniqlangan. Vohadagi aholining til shevalari asosan "y"lashgan va "j"lashgan guruhlariga bo'linadi [8]. Forishdagi an'anaviy musiqiy folklorlarini o'rganishda faqat til shevasi orqali namoyon bo'ladi degan tushuncha ilmiy jihatdan xatodir. Boshqa olimlar shu jumladan, xalqning muayyan turmush tarzi, yashash muhiti, dunyoqarashi, xo'jalik tarzi, etnik kelib chiqishi kabilarni ta'sirida vujudga kelganligini ta'kidlashadi [9]. Bu masalada shunday xulosaga kelish mumkinki, tumandagi milliy qo'shiqlarni ijro etishda sheva ko'p ham aks etmasdan, umumlashma, ya'ni, Jizzax viloyatidagi boshqa tumanlar bilan umumiylikda shakllangan.

Forish tumaning folklor an'analari, musiqasi ko'proq jamoaviy marosimlarda ijro etib kelinmoqda. Folklor qo'shiqlarni doira jo'rligida jamoaviy ijro etilishi bilan boshqa hududlardan farqlanadi. Forish tumaning asosiy aholisi tub aholi hisoblanib, bu esa maxalliy milliy urf-odat va ularda kuylanadigan kuy-qo'shiqlarni an'anaviy tarzda davom etish uchun kafolat bermoqda.

ADABIYOTLAR

1. Тоштемиров Н.Б. Жиззах вилояти ўзбек халқ қўшиқчилиги. Т. 1993 йил. Номзодлик диссертациясини олиш учун ёзилган диссертация. 4 б.
2. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. -Т.: “Шарқ”, 2002. 272 бет.
3. Dala tadqiqotlari Forish tumani Andagin, Kochak qishloqlari. 2024 yil
4. Dala tadqiqotlari. Forish tumani. Mojrum qishlog'i. 2024y.
5. BADIK — folklor janri. Gul, gulafshon, ko'ch-ko'ch deb ham yuritiladi. Kishi tanasiga qizilcha, eshak-yem va b. toshmalar toshganda, go'yo ularni «daf etish» uchun badikxon (badik aytuvchi) lar tomonidan ijro etilgan. Turkiy xalqlarda uchraydi. Asosan, badikxon b-n go'yo bemor tanasiga joylashib olgan «yovuz ruh» o'rtasidagi keskin kurashni aks ettiradi. Badik izchil shaklga ega bo'ladi, hajmi turlicha, keskin buyruq ohangi b-n ijro etiladi. Badikning tili va badiiy ifodaviy xususiyatlari xalq so'z san'ati hodisasi sifatida o'rganiladi. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-b/badik-uz/>
6. Саримсоков Б.. Ўзбек маросим фольклорлари. Тошкент. Фан. 1986 й. 40 б.
7. Тоштемиров Н.Б. Жиззах вилояти ўзбек халқ қўшиқчилиги. Т. 1993 йил. Номзодлик диссертациясини олиш учун ёзилган диссертация. 16-68 бетлар.
8. Ғуломов Х. Ўзбек диалетикасидан материаллар. I жилд, Т.: Фан, 1957. 59-118 бетлар 240 бет
9. Ўзбек фольклори очерклари. Биринчи жилд. Т.: Фан. 1988й. 284 бетлар.